

ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΑΝΤΕΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΞΕΓΕΡΣΙΝ ΤΟΥ 21*

Ὁ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγὼν τῶν ἐνδόξων τοῦ 21 προγόνων μας, τοῦ ὁποίου τὴν ἀφετηρίαν ὑπενθυμίζει ἡ σημερινὴ μεγάλη ἐθνικὴ ἡμῶν ἐπέτειος, ἀποτελεῖ λόγῳ τῆς ἰδιορρύθμου φύσεως αὐτοῦ καὶ τῶν πολυτρόπων φάσεων, τὰς ὁποίας ἐγνώρισε καθ' ὄλην του τὴν ἐξέλιξιν, γεγονὸς μεγάλης ἱστορικῆς σπουδαιότητος, ἐλκῦσαν ἰδιαιτέρως τὸ διαφέρον καὶ ξένων μεγάλων ἱστορικῶν, οἱ ὅποιοι ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως.

Τὰ καταπλήσσοντα ἡρωϊκὰ κατορθώματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 21 εἰς ὄρισμένα πεδία μαχῶν, ἢ ἡ εἰς ἄλλα κέντρα τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος ἐκδηλωθεῖσα ὑπερτάτη ἄμυνα καὶ αὐτοθυσία τῶν ἐλευθέρων πολιορκημένων, τότε μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν νοητά, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ τῶν καλῶς ἀθλησάντων εἰς τὸν ἱερὸν ἡμῶν ἀγῶνα, οἱ ὅποιοι, καθὼς καὶ οἱ ἀρχαῖοι αὐτῶν πρόγονοι, οὐδὲν μεῖζον καὶ τιμιώτερον τῆς ἐλευθερίας ἐνόμισαν εἰς τὴν ζωὴν των.

Διὰ τὴν πολιορκίαν καὶ τὴν ἄμυναν τῶν γενναίων ὑπερασπιστῶν τοῦ Μεσολογγίου γράφει ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς Mendelson Bartholdy, ὅτι αὕτη θὰ μείνῃ ἀθάνατος, ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἀγαπᾷ τὴν πατρίδα αὐτοῦ καὶ ἠμπορεῖ νὰ θυσιάσῃ χάριν αὐτῆς τὴν ζωὴν του. Ἐνῶ εἰς τὸ ὀλοκαύτωμα τῆς νησίδος τῶν Ψαρῶν μόνον οἱ ἀθάνατοι στίχοι τοῦ Σολωμοῦ κατόρθωσαν νὰ δώσουν κάποιαν ἐκφρασιν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ἀνεσπέρου δόξης ποῦ ἐσκέπασε τὴν πτωχὴν αὐτὴν νησίδα καὶ κατέστησεν αὐτὴν ἰδέαν.

Ὁ ἡρωϊσμὸς πράγματι τῆς γενεᾶς ἐκείνης ἐξέπέρασε κάθε μέτρον ἀνθρωπίνου λογισμοῦ, οἱ δὲ ἐσωτερικοὶ ἀνταγωνισμοί, οἱ παρατηρηθέντες εἰς τὴν προσπάθειαν τῶν ἀγωνιστῶν, ὅπως δώσουν μορφὴν κράτους εἰς τὴν αἱμάσσουσαν πατρίδα, οἱ ἀπολήγοντες συχνὰ εἰς ἐμφυλίους σπαραγμούς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀμαυρώσουν τὴν λαμπρότητα, ποῦ προσδίδου εἰς τὸν ἀγῶνα τὰ

* Πανηγυρικὸς λόγος, ἐκφωνηθεὶς εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐπετείου 1956.

ἡρωϊκὰ τρόπαια καὶ αἱ μεγάλοι θυσαίαι τῶν προμάχων αὐτῶν τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ ἀγὼν τοῦ 21, ὡς οὗτος ἐμφανίζεται εὐθύς ἅμα τῇ γενέσει του, εἶναι πράγματι ἐκδήλωσις ἀκμαίου φιλελευθέρου πνεύματος, ἐπιμελῶς καλλιεργηθέντος εἰς τὴν ψυχὴν τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖον δὲν κατώρθωσε νὰ δαμάσῃ οὔτε ἡ ἐπὶ τέσσαρας σχεδὸν αἰῶνας ἐπιβληθεῖσα εἰς τὸ ἔθνος μας δουλεία, οὔτε ἡ προηγηθεῖσα εἰς αὐτὴν λατινικὴ κυριαρχία, ἡ κινδυνωδέστερον ἀπειλήσασα αὐτό.

Ποιοὶ παράγοντες συντέλεσαν εἰς τὸ νὰ συγκρατήσουν τὴν ψυχὴν τοῦ ἔθνους εἰς ἀνάτασιν πνευματικὴν καὶ νὰ διαθερμάνουν ἐν αὐτῷ τὰ ἰδεώδη ἐκεῖνα, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι συνυφασμένη ἡ ζωὴ τοῦ Ἑλλήνος, ἀφ' ἧς ἐπάτησεν οὗτος τὴν ἱερὰν αὐτὴν γῆν, ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ὑπομνήσω ὑμᾶς τὴν ὥραν αὐτήν, καθ' ἣν συνήλθομεν εἰς τὸ ἀνώτατον τοῦτο πνευματικὸν ἴδρυμα, διὰ νὰ προσφέρωμεν λιτὸν μνημόσυνον καὶ ἀποτίσωμεν φόρον σεβασμοῦ πρὸς τὰς ἀριπρεπεῖς μορφὰς τῶν ἡρώων τοῦ 21, χάρις εἰς τὰς θυσίας τῶν ὁποίων ἐπετεύχθη ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν ἀνάστασις.

Ἡ λαϊκὴ μούσα ἐθρήνησε πικρὰ τὸ χαμὸ τῆς πόλης. Μέσα ὅμως στὸ θλιβερό της μοιρολόγι, οἱ στίχοι « πάλι μὲ χρόνια μὲ καιροὺς πάλι δικὰ μας θᾶνα » ἤχησαν εἰς ὅλον τὸ ἔθνος ὡς παρήγορος φωνὴ καὶ ἐπλήρωσαν αὐτὸ ἐλπίδων. Αἱ ἐλπίδες αὐταὶ δὲν ἦσαν φευγαλέα κάποια ὀπτασία μέσα εἰς τὴν μακρὰν νύκτα, τὴν ὁποίαν διήρχετο τοῦτο, ἀλλὰ σταθερὰ ἀκτὺς φωτός, ἡ ὁποία εὗρε σαφὲς νόημα εἰς τὴν παρατηρηθεῖσαν εὐθύς μετὰ τὴν ἄλωσιν ἡθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνάπαλσιν τοῦ περιπεσόντος εἰς δουλείαν γένους. Ὁρθόδοξος χριστιανικὴ θρησκεία καὶ ἐθνικὴ παιδεία προβάλλουν μετὰ τὴν ἐθνικὴν συμφορὰν ὡς οἱ ἀδιάσειστοι στῦλοι τοῦ κλυδωνισθέντος ὑπὸ τῆς ἀπαισίας λαίλαπος ἐθνικοῦ ἡμῶν στερεώματος, ἐδραιώσαντες ἀσφαλῶς εἰς τὴν ψυχὴν τῶν δούλων Ἑλλήνων τὴν πίστιν εἰς τὴν ἐθνικὴν τῶν παλιγγενεσίαν.

Χάρις εἰς τὴν πολιτικὴν ἀπέναντι τῶν δούλων Ἑλλήνων τοῦ πορθητοῦ Μεχμέτ Β', ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἱστορίας τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους ὡς ἡ μεγαλυτέρα πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ φυσιογνωμία τῶν σουλτάνων, ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐνισχυθεῖσα ἀπὸ τὸν κατακτητὴν δι' ἀξιολόγων προνομίων, ἀπέτελεσε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς σκλαβιάς ἀπαρασάλευτον στήριγμα καὶ ἀόρατον δύναμιν, ἐπαγρυπνήσασαν ἐπὶ τοῦ λαοῦ τοῦ διεσπαρμένου ἀπανταχοῦ τῆς στεναζούσης πατρῶας γῆς.

Εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσαν τότε παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς ἀντίληψιν τοῦ ταῦτισμοῦ τῶν δύο ἐννοιῶν « θρησκεία » καὶ « ἔθνος », ἀνεγνωρίσθησαν ἀπὸ τὸν πορθητὴν ὄχι μόνον

ἀπεριόριστος δικαιοδοσία ἐφ' ὄλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχηγία σύμπαντος τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ λαοῦ, τοῦ διαβιούντος εἰς τὸ ὀθωμανικὸν κράτος. Ὁ πατριάρχης δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνεγνωρίσθη ὑπέρτατος ἀρχηγὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, διευθύνων ὅλας τὰς ἐθνικὰς ὑποθέσεις, καὶ προστάτης τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων· ἀρχὴ ἦν δὲν ἀπέλαβεν εἰς αὐτὸ τὸ Βυζάντιον, τοῦ ὄρου « βασιλεὺς καὶ πατριάρχης » ἐν τῇ « Ἐπαναγωγῇ », τῇ ἐκδοθείσῃ ἐπὶ Βασιλείου Μακεδόνας, παραμεινάντος κενοῦ γράμματος, ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴν τοῦλάχιστον δικαιοδοσίαν τότε τοῦ Πατριάρχου. Ἡ διπλῆ αὐτῆ ξουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας προϋπέθετε χριστιανικὴν κοινωνίαν πολιτικῶς ὑποτεταγμένην καθ' ἑαυτήν, με' ἄλλους λόγους κράτος ἑλληνικὸν ὑπ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ὀθωμανικὸν κράτος. Ἡ θέλησε δηλαδὴ ὁ πορθητῆς ἐν τῇ μεγαλοφυεῖ αὐτοῦ πολιτικῇ ἀντιλήψει νὰ ἐναρμονίσῃ τὴν νέαν εἰς τὸ κράτος του ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν καὶ δι' αὐτῆς τὴν τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ κράτος του.

Ἡ πολιτικὴ αὕτη ἀπετέλεσε σπουδαίαν τοῦ δούλου ἔθνους ἐνδυνάμωσιν, διότι ἡ οὕτω πως πολιτικῶς ὀργανωμένη ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀπέβη διὰ τὸ ἑλληνικὸν γένος ζώπυρον ἐθνικῆς ζωῆς. Αἱ δύο δὲ ἔννοιαι « ὀρθόδοξος χριστιανὸς καὶ Ἕλλην ὀρθόδοξος » συνετατίσθησαν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἔθνους καὶ ἐνέπνευσαν εἰς αὐτὸ τὴν ἰδέαν ἐθνικοῦ προορισμοῦ, πίστιν καὶ ἐλπίδα διὰ τὸ μέλλον του.

Ἐκκλησιαστικὴ πολιτεία, θρησκευτικὴ καὶ συγχρόνως ἐθνικὴ, ὑπὸ τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν τῆς μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, οἷα ἡ τοῦ οἰκουμένου Πατριάρχου, διηύθυνε τὰς τύχας τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε τὰ μέλη τῆς ἑλληνικῆς οικογενείας, τὰ διαβιούντα μέσα εἰς τὸ ὀθωμανικὸν κράτος καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό, ὑπὸ τὴν βενετικὴν δηλαδὴ κυριαρχίαν. Εἰς τὴν πολιτείαν αὐτὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀνέζη ἡ βασιλεία τοῦ Βυζαντίου, εἰς δὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Πατριάρχου συνεκεντροῦτο ἡ ἀγιότης καὶ ἡ πολιτικὴ δύναμις τοῦ πρώτου ἀρχοντος τοῦ γένους.

Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐξηκολούθησεν εἰς τὴν συνείδησιν ὄλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ εἶναι ὅπως ἄλλοτε ἡ καρδία τοῦ ἔθνους καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρον, ὅπου συνετελεῖτο ἀθόρυβα κάθε πνευματικὴ κίνησις καὶ δράσις. Ὁ δὲ μεγαλῶνμος ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, μολονότι ἀπὸ τοὺς πανύψηλους αὐτοῦ μιναρέδες ἔφθαναν εἰς τὰ ὄτα τῶν χριστιανῶν αἱ φωναὶ τοῦ κήρυκος τοῦ Ἰσλάμ, δὲν ἔχασε τίποτε ἀπὸ τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν ἱστορικὴν του σπουδαιότητα εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ὑψώθη ἀκόμη μεγαλοπρεπέστερος εἰς τὴν φαντασίαν καὶ τὰς καρδίας τῶν δούλων καὶ συνεκέντρωσεν ὡς ἰδέα ὅλα τὰ ὄνειρα καὶ τοὺς ἐθνικοὺς παλμοὺς τοῦ δουλεύοντος γένους.

Ἔτσι ἡ ἐθνικὴ συμφορὰ τοῦ 1453 δὲν ἐδημιούργησεν ὡς θὰ ἐνόμιζέ τις ἀγεφύρωτον χάσμα εἰς τὴν μακρὰν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀλλὰ μᾶλλον θὰ ἔπρεπε νὰ ὀμιλῶμεν περὶ νέας μορφῆς, ἦν λαμβάνει αὐτὸ τοῦτο

τὸ Βυζάντιον μετὰ τὴν πτώσιν του, περισσότερον πνευματικῆς παρὰ πρίν, περὶ μᾶς ἂν θέλετε ἰδιορρυθμοῦ μεταβατικῆς περιόδου, ἡ ὁποία μᾶς ὁδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς μίαν προετοιμασίαν, ἀπολήξασαν εἰς τὴν δι' ἀγώνων δημιουργίαν τοῦ καθ' αὐτὸ ἑλληνικοῦ κράτους, τοῦ ὁποίου ἡμεῖς σήμερα συνεχίζομεν τὴν παράδοσιν, ὑπερήφανοι διότι ἐπράξαμεν ἔργα ἀντάξια τῶν προγόνων μας, συμπληρώσαντες ὅ,τι ἐκεῖνοι ἄφησαν ἀτελείωτον.

Ἡ οὕτω πῶς διαμορφωθείσα εἰς τὴν Βασιλεύουσαν πόλιν ἰδιότυπος τῶν δούλων Ἑλλήνων πολιτειακὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάστασις δὲν περιορίζεται εἰς αὐτὴν καὶ μόνην, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς ἄλλας περιοχάς, ὅπου ἔσφυζεν ἑλληνικὴ ζωὴ. Τὰ πατριαρχεῖα Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας, ἦσαν ἐπίσης ἀνεγνωρισμένα Ἐκκλησίαι ὑπὸ τὸ εἶρῴ, ὅπως καὶ ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περιεχόμενον. Ἀλλὰ καὶ οἱ κατὰ τόπους καὶ ἐπαρχίας Ἱεράρχαι ἐθεωροῦντο καὶ αὐτοὶ πνευματικοὶ ἀρχηγοὶ καὶ ἐθνάρχαι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεώς των, ἐξαρτώμενοι βεβαίως ἀπὸ τὴν μεγάλην ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν κορυφὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς πυραμίδος, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεκάθητο ὡς ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν ἐκλιπόντων βασιλέων καὶ αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, ὡς αὐθέντης καὶ Δεσπότης, ὡς ὑπέρτατος ἐθνάρχης, ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, περιστοιχούμενος ἀπὸ συμβούλιον, τὴν μεγάλην καλουμένην σύνοδον, τὸν ἄρειον αὐτὸν πάγον, εἰς τὴν ἀμεροληψίαν καὶ δικαιοσύνην τοῦ ὁποίου εἶχον καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ Τοῦρκοι μεγαλυτέραν ἐμπιστοσύνην, παρὰ εἰς τὸν Μουφτήν, τὸν ἀνώτερον φύλακα τοῦ τουρκικοῦ νόμου.

Ὁ κατώτερος κλῆρος, εἰς στενότερον πλαίσιον ζῶν καὶ κινούμενος, ὁ πτωχὸς παπᾶς, διὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ ὁποίου ἤρουν κατὰ τὴν κατήχησιν τοῦ Μογίλα ἱκανὴ γνῶσις τῆς λειτουργικῆς καὶ ἀγαθὴ καθαρὰ συνείδησις, ὁ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς ὁ πνευματικὸς πατὴρ αὐτοῦ θεωρούμενος, ἀπέβη, λόγῳ τῆς ἰσότητός του πρὸς τὸν λαὸν καὶ τῆς πτωχίας του, τὸ κατ' ἐξοχὴν δημοκρατικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον συνεσαρκώθη τὰ συμφέροντα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὴν συμπάθειαν εἰς τὰ δεινά του, καὶ συνετέλεσε σπουδαίως κατὰ τρόπον ἤρεμον καὶ κρύφιον εἰς τὴν ὑποκίνησιν τοῦ πνεύματος τῆς ἀντιστάσεως καὶ τοῦ καθεστώτος τῆς δουλείας, μέχρις ὅτου τοῦτο ἐξεροράγη εἰς καῖον ἠφαίστειον. Ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ πνεύματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἠθικοῦ θάρρους, τὸ ὁποῖον ἐνέπνευσεν αὐτῇ, ἔθνος καὶ ἐθνικὸς βίος, ἐθνικὴ ἰδέα καὶ ἐθνικὴ συνείδησις καὶ παιδεύσις, διετηρήθησαν ἀκμαῖα καθ' ὅλην τὴν μακροαῖωνα δουλείαν. Ἡ συμμετοχὴ δὲ τοῦ κλήρου εἰς τὸν ἀγῶνα προσέδωκεν εἰς αὐτὸν πράγματι θρησκευτικὸν περιεχόμενον. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖον, ὅτι ἀνώτερος κληρικὸς ὑψωσε πρῶτος τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως, ὅτι κληρικὸς κατώτατος ἦτο ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἔνδοξον περιοχὴν τῶν Θερμοπυλῶν ἐκλέισε διὰ τῆς ἡρωικῆς του θυσίας διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν τὸν ἱερὸν αὐτὸν τόπον, ἡ ὅτι ὁ Παπαφλέσσας ἤθλησεν εἰς τὸ Μανιάκι.

Παράλληλα πρὸς τὴν πολιτειακῶς καὶ κοινωνικῶς ὠργανωμένην Ἐκκλησίαν ἐβάδισε καὶ ἡ εἰς τὰ γράμματα τὰ ἑλληνικὰ παιδεῖα τοῦ δουλεύοντος ἔθνους. Ἦδη τὸ δεύτερον μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔτος ἤρχισεν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ματθαίου Καμαριώτου, ὀνομαστοῦ θεολόγου καὶ φιλοσόφου, ἡ λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς καὶ Μεγάλης τοῦ γένους Σχολῆς, τὴν ὁποῖαν ὁ μαθητεύσας εἰς αὐτὴν ἐπιφανὴς Καντεμιρ ὀνόμασεν Ἀκαδήμειαν. Εἰς τὴν Μεγάλην τοῦ γένους Σχολὴν ἐδίδαξαν σοφοὶ διδάσκαλοι καὶ ἐξῆλθον ἐξ αὐτῆς πλῆθος λογίων ἀνδρῶν. Παρόμοιοι πνευματικαὶ ἔστίαι ἀναφέρονται καὶ εἰς ἄλλα κέντρα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, κατ' αὐτὸν τὸν 15^{ον} καὶ τοὺς ἀκολουθήσαντας εἰς αὐτὸν τρεῖς αἰῶνας.

Ἡ Σμύρνη, ἔπειτα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὑπῆρξεν ἐπίσης κέντρον ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ μικρὰ σχολή, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐδίδαξε καὶ ὁ πάππος τοῦ Κοραῆ Ἀδαμάντιος ὁ Ρύσιος, ἐξελιχθῆ τὸ 1723 εἰς μεγάλην σχολὴν χάρις εἰς τοὺς Ἱεροθέον τὸν Δενδρινόν, τὸν ὁμογενῆ πλούσιον Πανταλέοντα Σεβαστόπουλον, καὶ τοὺς Σμυρναίους προκρίτους Γεώργιον Ὅμηρον καὶ Γεώργιον Βιτάλην, οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβον τὴν διοίκησιν τῆς σχολῆς. Ἡ σχολὴ αὕτη ὠνομάσθη «Εὐαγγελικὴ», διότι οἱ ἰδρυταὶ τῆς, διὰ νὰ τὴν προφυλάξουν ἀπὸ κάθε ἐπήρειαν τουρκικὴν, τὴν ἔθεσαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἀγγλικοῦ προξενείου τῆς Σμύρνης καὶ τῆς ἔδωσαν ὄνομα ποῦ ἦτο σεβαστὸν εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον. Μαθητὴς τοῦ Ἱεροθέου ὑπῆρξεν ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ γεννηθεὶς εἰς τὴν Σμύρνην (1748). Ἐκτὸς τῆς Εὐαγγελικῆς σχολῆς ἰδρῦθη εἰς τὴν Σμύρνην «ἡ νέα δημόσιος σχολή» ἢ τὸ «φιλολογικὸν Γυμνάσιον», εἰς τὸ ὁποῖον ἐδίδαξαν ὁ Κούμας καὶ ὁ Μέγας Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, τοῦ ὁποῖου ἡ ἑκατοστὴ ἐπέτειος ἐωρτάσθη πρό τινος.

Μετὰ τὴν Σμύρνην, τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν ἐκπαιδευτικὴν κίνησιν τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶχον εἰς τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνος αἱ Κυθωνίαι, τῶν ὁποίων ὁ γεωργικὸς καὶ ἐμπορικὸς πλοῦτος ἠνύνησε τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων. Εἰς τὴν μεγάλην τῆς σχολὴν ἐδίδαξαν ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος καὶ ὁ περιβόητος διὰ τὴν σοφίαν του Ἄνδριος Θεόφιλος Κατῆρης. Σχολαὶ ἐπίσης ἑλληνικαὶ ἤκμασαν κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα εἰς τὴν Ἐφεσον, εἰς τὸν Κασαμπᾶν, τὴν Καισάρειαν, τῆς ὁποίας τὸ Γυμνάσιον ἔφθασεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν, ὅταν τὴν διεύθυνσίν του ἀνέλαβεν ὁ ἱερομόναχος Γεοργιανὸς ἀπὸ τῶν Ἀλεξανδρέτταν, σπουδαῖος συγχρόνως ἱεροκήρυξ, εἰς τὴν Τραπεζοῦντα τοῦ Πόντου καὶ τὴν Θεοδοσιούπολιν (Ἐρζερούμ). Αἱ δύο ἐξ ἄλλου πατριαρχικαὶ Ἐκκλησίαι τῶν Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας ἀπέβησαν κέντρα πνευματικῆς ἀκτινοβολίας εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Ἀνατολῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῆς Ἀντιοχείας, ὅπου λόγῳ τῆς ἀβελτηρίας τῶν ὀρθοδόξων ἐκεῖ Πατριαρχῶν τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἐκπαιδεύσεως εἶχον τὸν 18^{ον} αἰῶνα οἱ ἀποσχισθέντες τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Ἑλληνες Οὐνίται.

Τὸ ἔτος 1592 ἡ ἱερὰ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Πατριάρχου Ἱεροεμίου Β' ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀποστείλῃ πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ἐπισκόπους ἐγκύκλιον γράμμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπευθύνετο θερμῇ σύστασις πρὸς αὐτοὺς νὰ ἰδρῦσουν σχολεῖα εἰς τὰς περιφερείας των. Τὸ πατριαρχικὸν τοῦτο πρόσταγμα « χτίστε σχολεῖα » ἤχησεν ἀνὰ τὸ Πανελλήνιον ὡς σάλπισμα ἐθνικὸν καὶ συνεκίνησε τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων πατριωτῶν τόσον, ὥστε ὁ ἐνθουσιασμός των δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ δι' ἔργων.

Εἰς τὰς παραμονὰς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως συναντῶμεν 50 σχολεῖα εἰς τὴν Ἡπειρον, πλεον τῶν 40 εἰς τὴν Μακεδονίαν, καὶ 20 εἰς τὴν Θράκην. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν ἐλειτούργησαν εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν, τὴν Μοσχόπολιν, καὶ τὰ Ἰωάννινα, διὰ τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῶν ὁποίων ὁ Νεόφυτος Δούκας ἔλεγεν: « ἔκ τοῦ σχολείου τῶν Ἰωαννίνων ἐξεροῦησαν ρύακες ἱκανοὶ νὰ ποτίσωσι τὴν διψῶσαν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα ἐν τῷ μεγίστῳ ἐκείνῳ αὐχμῷ ὅτε οἱ μαθηταὶ αὐτῶν, ὡς ἀπὸ μέσου τοῦ ποταμοῦ ρύακες, ἔχοντο ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις καὶ καταρδεύοντες αὐτὰς μὲ τῶν λόγων τὰ πόσιμα νάματα, ἀνέστησαν σπέρματα πολλαπλάσια ». Ἡ δὲ Μοσχόπολις περὶ τὸ 1700 εἶχεν ἀξιολογωτάτην σχολὴν μὲ πλουσίαν Βιβλιοθήκας, καὶ τυπογραφεῖον δι' ἐκπαιδευτικούς σκοπούς.

Περὶσσότερα ἀπὸ τὰ 20 σχολεῖα ἐλειτούργησαν εἰς τὴν Θεσσαλίαν. Εἰς τὰ περισσώτερα δὲ τούτων, μάλιστα δὲ εἰς τὸ Ἑλληνομουσεῖον τῆς Λαρίσης καὶ τὴν σχολὴν τῶν Ἀμπελακίων, τὰ ὁποῖα διὰ τὴν βιοτεχνίαν των ἀπέκτησαν τότε ἰδιαίχουσαν φήμην, ἐδίδαξε τὸν 18^{ον} αἰῶνα ὁ Κων. Κούμας, ἀπὸ τοὺς σοφωτέρους τότε διδασκάλους. Εἰς τὴν πρὸς νότον ταχεῖαν πορείαν μας θὰ ἔπρεπε νὰ κάμωμεν μικρὸν τινα σταθμὸν εἰς τὴν πόλιν τῆς Παλλάδος, ἡ ὁποία, παρὰ τὴν πολιτικὴν τῆς ἀσημότητα, ἐξηκολούθησε καὶ τότε, ὅπως πάντοτε, νὰ κρατῇ τὸ μυστικὸν τῆς ἀτραποῦ, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς γῆς εἰς τὸν οὐρανόν. Εἰς τὰς Ἀθήνας ὄχι μόνον κατὰ τοὺς ζοφερωτάτους τοῦ μεσαίωνος χρόνους καὶ τοὺς προηγηθέντας εἰς τὴν φραγκοκρατίαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος ἡ καλλιέργια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἦτο σημαντικὴ. Εἰς τὸ κατὰ τὸ 1715 ἰδρυθὲν εἰς αὐτὴν φροντιστήριον ἐδίδαξαν πολλοὶ λόγιοι, ἐν οἷς καὶ ὁ κατόπιν Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἐφραίμ ὁ Ἀθηναῖος, τοῦ ὁποίου ἡ δρᾶσις ὡς ἱεροκῆρυκος καὶ διδασκάλου ἐπίσης εἰς τὴν Λευκωσίαν τῆς Κύπρου ὑπῆρξεν ἀξιόλογος. Εἰς τὴν ἑλληνικωτάτην αὐτὴν μεγαλόνησον καὶ κατὰ τὴν βενετοκρατίαν, τῆς ὁποίας τὸ τέρμα σημειῖται τὸ ἔτος 1570, καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν ἔκτοτε τουρκοκρατίαν δὲν ἔπαυσεν ἡ θεραπεία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ὁ διαπρεπὴς δὲ θεολόγος Ἀλοῖσιος Ἀνδροῦτσης καὶ ὁ ἀρχιμανδριτὴς Κυπριανός, γράψας τὸ 1786 ἱστορίαν χρονολογικὴν τῆς Κύπρου, συμβολίζουσι τὴν ἐπίδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων τὸν 18^{ον} αἰῶνα. Ἀλλὰ

και πληθος λογίων ανδρων ηγκμασαν εις τας Αθηνas τον 17ον και τον 18ον αιωνα, μεταξυ των οποιων εξεχουσαν θεσιν καταλαμβάνουν ο Θεόφ. ο Κορυσδαλέυς, ο Λεονάρδος Φιλαράς, στενός φίλος του Άγγλου ποιητου Μίλτωνος, Νεκταριος, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Επιφάνιος ο Ηγούμενος, διδάξας φιλοσοφίαν, και ο Δημ. Μπενιζέλος.

Μεταξυ των σοφών Αθηναίων του 18ου αιώνος εξαιρονται οι αδελφοι Πατουσαι, ον ο Ιωάννης, Ιερεις και διδάσκαλος εις την Βενετίαν, εξέδωκε σπουδαίαν « χρηστομάθειαν » και « φιλολογικην εγκυκλοπαιδείαν ». Προσφάτως εμνημονεύθη από του βήματος τούτου ο Αθηναίος λόγιος Δημ. Γαλανός, ο οποίος εγκατέλιπε το εμπόριον και προσήλθεν εις τον Βραχμανισμόν, διά να σπουδάση την Ιεράν των Ινδών γλώσσαν και να εισδύση εις τα μυστήρια της Ινδικής φιλοσοφίας και θεοσοφίας. Τοιαύτη ήτο η έλληνομάθεια αυτου, ώστε μετέφερε με ακραν τελειότητα την δύσκολον Ινδικην ποιησιν εις έμμετρον δημοικην γλώσσαν και συνετέλεσεν εις την σπουδην της σανσκριτικης εις την Ευρώπην. Ούτως αποδεικνύονται αναληθεις οι Ισχυρισμοι του Φαλμεράιερ, οτι δηλαδή μετα την κατάργησιν υπό του Ιουστινιανου της φιλοσοφικης σχολης, αι Αθηναίαι παρουσίασαν εικόνα ξερημάσεως, κυρίως κατόπιν των βαρβαρικων επιδρομων.

Αξιόλογοι σχολαι αναφαίνονται ομοίως εις την δυτικην Ελλάδα και την Πελοπόννησον, μεταξυ των οποιων εξεχουσαν θεσιν καταλαμβάνουν η Μεσολογγίτις Ακαδημία, ο Μιστράς, κέντρον κατ' εξοχην ανωτέρας θεολογικης και φιλοσοφικης παιδεύσεως κατά τον 15ον αιωνα, και η κατά το 1764 ιδρυθεισα σχολη της Δημητσάνης, εις την οποιαν έπαιδευθήσαν ο έθνομάρτυς Γρηγόριος ο Ε', και ο ευλόγησας τον άγωνά Γερμανός, πρώτος ύψώσας εις την Αγίαν Λαύραν την σημαίαν της επαναστάσεως.

Ιδιαιτέραν σημασίαν προσλαμβάνουν ως προς την εξέλιξιν της εθνικης παιδείας καθ' όλην την περίοδον της τουρκοκρατίας αι βενετοκρατούμεναι Ιόνιοι νήσοι. Η γειτνιαζουσα προς αυτάς Ιταλία προσείλκυσε εις τα πανεπιστήμιά της τους διψώντας επιστήμην Έπτανησίους. Εκ τούτων δε άλλοι μόν έδίδαξαν εις τας έλληνικας κοινότητες της Ιταλίας και της δυτικης Ευρώπης, αξιολόγως συμβαλόντες εις την πρόοδον του αναπτυχθέντος εκει φιλελληνισμού, άλλοι δε με τα νάματα της ευρωπαϊκης επιστήμης και της σοφίας των επότισαν την πολιτικώς δουλήν Ελλάδα και την Ανατολήν. Εις το δημόσιον φροντιστήριον της Κερκύρας, το ιδρυθέν περι τα μέσα του 18ου αιώνος, έδίδαξεν ο Ιερεις Ιερεμίας Καββαδίας, διδάσκαλος του Ευγενιου Βουλγαρέως και του Νικηφόρου Θεοτόκη, του διαπρεπεστέρου των θεολόγων του 18ου αιώνος, φιλοσόφου, άριστου φιλολόγου, μαθηματικού και φυσικοϋ, έμπειροτάτου της Ιταλικης, γαλλικης, γερμανικης, και ρωσικης φιλολογίας, και ευγλωττοτάτου οήτορος.

Ενώ δε εις τας Ιονιους νήσους, λόγω των επιδράσεων της τουρκοκρα-

τουμένης Ἑλλάδος καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀνατολῆς ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς Εὐρώπης ἀφ' ἐτέρου, ἔνθα ὁμαλῶς ἐξείλισσето ὁ πνευματικὸς βίος, ἰδιότυπος διεμορφώθη ἐκεῖ ὁ πνευματικὸς αὐτῶν βίος, αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου, διατηρήσασαι πλήρως καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας ἀκραιφνῆ τὸν ἑλληνικὸν τῶν χαρακτῆρα, ἐπέδειξαν μεγάλην ἐπίδοσιν γραμμάτων κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα. Ἡ Χίος καὶ ἡ Πάτμος, τῆς ὁποίας ἡ « πατιμὰς σχολή » μετὰ τῆς ἀξιολόγου βιβλιοθήκης της ἦτο ἔργον τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πατιμῶν γουναράδων, φεγγοβολοῦν ὡς ἐστία πνευματικαὶ εἰς τὸν κόσμον τοῦ Αἰγαίου, οἱ δὲ Λέων Ἀλλάτιος καὶ ὁ Μακάριος δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ρίψαντες εἰς γῆν ἀγαθὴν τὸν σπόρον τῆς ἐθνικῆς παιδείας, ὁ ὁποῖος ἀπέδωκεν ἀγλαοὺς τοὺς καρπούς. Σχετικὰ μὲ τὴν πρόοδον τῆς πατιμιάδος σχολῆς γράφει ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης : « ἡ φήμη τῆς τῶν μαθητευόντων προκοπῆς διασπαρεῖσα μετεκαλέσατο καὶ πολλοὺς μαθητιῶντας ἄλλοδαποὺς καὶ τοσοῦτους, ὥστε μὴ ἔχειν ποῦ κατοικήσαι ἐν τῷ σχολείῳ, κειμένῳ παρὰ τῷ μοναστηρίῳ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου ».

Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος παντοῦ, ὅπου ἔσφυζεν ἑλληνικὴ ζωὴ, ἐκαλλιεργοῦντο ζωηρῶς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ προήγετο ἡ ἐθνικὴ παιδεία. Αὐτὴ δὲ ἡ κοινὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα, διὰ τῆς ὁποίας παρώτρυνεν ὁ διαπρεπέστερος Πατριάρχης ἀπὸ ὅσους ἐκάθησαν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, Κύριλος ὁ Λούκαρις, νὰ μεταφρασθῇ ἡ ἀγία γραφή, διὰ νὰ γίνῃ προσιτὴ εἰς τὸν λαόν, ἔγινε τότε συνειδήσις ἐθνικὴ χάρις εἰς τὰς ἀξιολογωτάτας συγγραφὰς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, τοῦ συμβολίζοντος τὴν ἀναγέννησιν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἡ ὁποία ἐγνώρισε τότε πραγματικὴν ἀνθησιν καὶ πατριωτικὴν ὁρμὴν, ἐκδηλωθεῖσαν εἰς τὰ « δημοτικὰ τραγούδια ». Ὁ θούριος τοῦ Ρήγα καὶ οἱ στίχοι τοῦ Κλέφτικου τραγουδιοῦ « μὰνα σοῦ λέω δὲν μπορῶ τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω » εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ ὁρίμου πλέον φιλελευθέρου αἰσθήματος ποῦ ἐγιγαντώθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν. Ὁ δὲ Ἕλληνας ῥαγιαῖς, φθίνοντος τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, εὐρέθη καθ' ὅλα ἔτοιμος πρὸς πολεμικὴν δρᾶσιν, ὅταν θὰ ἤχοῦσε τὸ ἐθνικὸν τῆς ἐξεγέρσεως σάλπισμα πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ του.

Πρὸς τὴν δραστηρίαν καὶ γοργὴν πρόοδον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας δὲν ὑπέστησεν ἡ οἰκονομικὴ τοῦ δουλεύοντος γένους ἀνάπτυξις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ παράγοντες ἐκινήθησαν συγχρόνως, καὶ εἰς στενὴν ἀλληλοεπίδρασιν, συμπληρωθέντος οὕτω ὅ,τι χαρακτηρίζει τὸ ἑλληνικὸν δαιμόνιον εἰς τὴν πρὸς τὰ ἔξω ὁρμὴν αὐτοῦ. Εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς εὐεξίας τῶν πολιτικῶς δούλων Ἑλλήνων μᾶς παραδίδει ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1572, καὶ χρηματίσας παρὰ τῇ ἐκεῖ γερμανικῇ πρεσβείᾳ κληρικὸς Gerlach γράφων τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ εἰς τὸ ἡμερολόγιόν του : « αἱ γυναῖκες τῶν Ἑλλήνων φοροῦν χρυσοῦφάντους καὶ ἀργυροῦφάντους στολάς, τὰς ὁποίας κοσμοῦν διὰ πολυτίμων κοσμημάτων.

Τὰς κόμας αὐτῶν πλέκουν μὲ γνήσιον χρυσόν, τὸ μέτωπον κοσμοῦν μὲ πολυτίμους λίθους καὶ τὸ στήθος μὲ χρυσᾶς καὶ ἀργυρᾶς ἀλύσεις· γύρω εἰς τὸν λαιμὸν φέρουν χρυσᾶ περιδέραια, φοροῦν δὲ καὶ περιβραχιόνια καὶ βραχιόλια χρυσᾶ, ἀκόμη δὲ καὶ ἀργυροκεντήτους ἐμβάδας, ὥστε τὰ κοσμήματα τῆς ἡμετέρας αὐτοκρατείας (τοῦ Ἁγίου Ῥωμαϊκοῦ κράτους τῶν Γερμανῶν) νὰ μὴ παραβάλλονται πρὸς τὰ τῶν γυναικῶν τούτων». Ἐννοεῖται, ὡς παρατηρεῖ ὁ ἴδιος, ἡ πολυτέλεια αὐτὴ δὲν ἔκαμνεν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν ἕνεκα τῆς ἀκορέστου πλεονεξίας τῶν Τούρκων Πασσάδων καὶ τοῦ φανατισμοῦ τοῦ πένητος ὀθωμανικοῦ ὄχλου, περιορίζετο δὲ μέσα εἰς τὰς οἰκίας. Αἱ πληροφορίαι αὐταὶ τοῦ Γερμανοῦ κληρικοῦ καὶ καθηγητοῦ τοῦ Tübingen εἶναι χαρακτηριστικαὶ τῆς οἰκονομικῆς εὐημερίας ὀρισμένης τάξεως τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, ὡς παρατηρεῖ ὁ Καρολίδης, «οὔτε ὕλικῶς οὔτε ἠθικῶς ἦτο ἀθλία καὶ δουλικὴ ...καὶ ἐπέκειτο μὲν, λέγει ὁ ἴδιος, ἐπὶ τοῦ αὐχένος τοῦ γένους πάντοτε βαρὺς ὁ τῆς Ὀθωμανικῆς δεσποτείας ζυγός, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τρόπον παραλύοντα πᾶσαν κίνησιν καὶ ἐνεργειαν αὐτοῦ πνευματικὴν καὶ ἐθνικὴν. Τὸ μέγιστον τῶν κακῶν, ὅπερ ἐφαίνετο ἀπεργαζόμενον λελθόντως τὸν ὄλεθρον τοῦ ἔθνους, τὸ παιδομάζωμα, ἀπέβαλε κατὰ μικρὸν τὸν ὀλέθριον αὐτοῦ χαρακτήρα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, ὅτε τοῦτο κατηργήθη, ἐπελθόντος τοῦ ἔκτουρκισμοῦ τοῦ τάγματος διὰ τῆς κατατάξεως εἰς αὐτὸ τουρκοπαίδων».

Ἐὰν πρὸς τὴν ζωὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν ἀντιπαρβληθῇ ἡ οἰκτρὰ τύχη, τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τὰς ἡμέρας μας ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς κράτη γειτονικά, ὅπου ἐπὶ τουρκοκρατίας ἦνθησαν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἑλληνικαὶ κοινότητες, θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ διαφορὰ ὑπῆρξε τεραστία. Ἡ οἰκονομικὴ τῶν δούλων Ἑλλήνων εὐημερία προήλθε κυρίως διὰ τῆς ἐπιδόσεως τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ ἐμπόριον, τὸ ὁποῖον ἐγνώρισε τὸν 18^{ον} αἰῶνα, μετὰ τὴν εἰρήνην τοῦ Κουτζουκ Καϊναρτζί, τὴν μεγαλυτέραν του ἀκμῆν. Τότε αἱ ἑλληνικαὶ ἐμπορικαὶ ἀποικίαι εἰς τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἐγνώρισαν, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα, τὴν μεγαλυτέραν των ἀκμῆν. Ἡ Ὀδησὸς ὀφείλει τὴν ἀνθησίν της τότε εἰς τὴν δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων τὰ πλοῖα ἔπλεον ἀπὸ τὴν Χερσῶνα μέχρι τοῦ Γιβραλτᾶρ καὶ ἀντηγωνίσθησαν σοβαρῶς καὶ αὐτὸ τὸ ἀγγλικὸν ἐμπόριον. Ὡθησις πρὸς τὴν κατὰ θάλασσαν ἐμπορικὴν δρᾶσιν ἐδόθη τότε καὶ εἰς τὰς νήσους τῶν Αἰγαίου, αἱ δὲ μικραὶ νῆσοι Ὑδρα, Σπέτσαι καὶ Ψαρά, ἀνεδείχθησαν ἀπροσδοκῆτως ἀφρητοὶαι ἐντατικωτάτης ἐμπορικῆς κινήσεως, προσπορίσασαι εἰς αὐτὰς πλοῦτον.

Ἀκμὴ οἰκονομικὴ ἐσημειώθη καὶ εἰς τὴν βορείαν Ἑλλάδα ἤδη κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα, παρὰ τὴν καταθλιπτικωτέραν ἐκεῖ ἢ εἰς τὴν νοτιάν Ἑλλάδα πίεσιν τοῦ κατακτητοῦ. Τὰ Ἰωάννινα, ἡ Μοσχόπολις, ἡ καθαρῶς ἑλληνικὴ πόλις Κορυτσά, ἡ Κοζάνη, ἡ Βέροια καὶ ἡ Νάουσα, ἀπέβησαν ἀξιολογώτατα

βιοτεχνικὰ κέντρα βυρσοδεψίας, γουναρικήs, χρυσοποιικτικῆs ἐπὶ τῶν ἱερῶν ἀμφίων καὶ ἄλλων, ὡs καὶ νηματουργίας. Τὰ προϊόντα τούτων ἦσαν περιζήτητα εἰς τὸ ἐξωτερικόν, κυρίως εἰς τὴν Μέσην Εὐρώπην, ἐνῶ τὰ προϊόντα τῆs βιοτεχνίας τοῦ βάμβακος τῶν Σερρῶν καὶ τῆs Δράμας ἐξήγοντο εἰς τοὺς λιμένας Κωνσταντινουπόλεωs καὶ τοῦ Αἰγαίου.

Ἀπὸ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον ἐκινήθη ἐντατικῶs πρὸs τὴν Οὐγγαρίαν καὶ τὴν Αὐστρίαν, τὸν ἴδιον δὲ αἰῶνα παρατηρεῖται ἀποικιακὴ τῶν Ἑλλήνων κίνησιs ἐνθυμιζουσα τὸν κατὰ τοὺs ἀρχαίους χρόνους ἑλληνικὸν ἀποικισμὸν. Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι εἰς τὴν Οὐγγαρίαν καὶ τὴν Βιέννην εἶναι αἱ παλαιότεραι. Κατὰ τὰ μέσα δὲ τοῦ ἐπομένου αἰῶνος ἄνω τῶν 30 παροικιῶν ἀριθμοῦνται εἰς τὴν Οὐγγαρίαν, 20 εἰς τὴν Βοημίαν, καὶ πολλαὶ ἄλλαι εἰς τὴν Αὐστρίαν, τὴν Γερμανίαν, τὴν Πολωνίαν, καὶ τὴν Ρωσίαν.

Εὐνόητον ὅτι ἡ ἴδρυσιs παροικίας ἐξυπηρετεῖ ἐμπορικὰ ἐνδιαφέροντα, τὰ ὁποῖα ἀπῆτουν μόνιμον τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων ἐγκατάστασιν εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀπέβαινον κέντρα ἀγορᾶs. Οἱ πάροικοι Ἑλληνες ἔμποροι τῆs κεντρικῆs Εὐρώπης προήρχοντο ἀπὸ τὴν Μοσχόπολιν, τὴν Κοζάνην, τὴν Καστορίαν, τὴν Βέροιαν, τὸ Βογατζικόν, τὰ Σέρβια, τὴν Δοϊράνην, τὰς Σέρρας, τὸ Μελένικον, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὸ Μοναστήριον.

Οἱ Ἑλληνες τῆs Θράκηs, μάλιστα δὲ οἱ τῆs Φιλιππουπόλεωs, περὶ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἠκολούθησαν ἀκόμη μακρὺν δρόμον καὶ ἔφθασαν εἰς τὰς Ἰνδίας, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ ἐπομένου αἰῶνος Ἡπειρωταὶ ἔμποροι ἐγκαθίσταντο καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον.

Οἱ Ἑλληνες ἔμποροι μὲ τὴν τιμιότητα, τὴν οικονομίαν τῶν καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴν τῶν ἱκανότητα ἀνέπτυξαν ταχέωs μεγάλα κεφάλαια καὶ ἀνεδείχθησαν σπουδαῖοι οικονομικοὶ παράγοντες. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πλουτησάντων ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρωμεν τοὺs Μαρουτσαίους ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, οἱ ὁποῖοι ἐδάνεισαν χρήματα καὶ εἰς τὴν Αἰκατερίνην Β' τῆs Ρωσίας, τὸν πατέρα τοῦ ἴδρυτοῦ τῆs ἐθνικῆs μας Τραπεζῆs Γεώργιον Σταῦρον, τὸν Μοσχοπολίτην Σίναν, τὸν ἰσχυρότερον παράγοντα τοῦ χρηματιστηρίου τῆs Βιέννης, τοὺs παμπλούτους Ζωσιμάδας, τὸν Καπλάνην.

Ἡ βορεία Ἑλλάs, λόγῳ τοῦ ἰδιοτύπου χαρακτῆρος τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῶν συντεχνιῶν, τὸ ὁποῖον διεμορφώθη ἐκεῖ, ἀντὶ τοῦ κοινοτικοῦ ποῦ ἐπεκράτησεν εἰς τὴν νοτίαν Ἑλλάδα, δὲν ἐγνώρισεν τὰς ἐνδοκοινοτικὰς ἔριδας οὔτε τὰς κοινωνικὰς ζυμώσεις, αἱ ὁποῖαι παρετηρήθησαν πρωῒμως ἐδῶ εἰς τὸν νότον.

Αἱ συντεχνίαι ἦσαν σωματεῖα αὐθυπόστατα μὲ αὐστηρὰν ἱεραρχίαν, ἐπεβάλλοντο δὲ καὶ ἀνεδεικνύοντο εἰς τὴν διοίκησιν αὐτῶν πρόσωπα μὲ ἱκανότητα. Ἡ πειθαρχοῦσα αὕτη κοινότηs, τῆs ὁποίας τὰ μέλη ἐξήγοντο ὑπεράνω ἐγωῖστικῶν τάσεων καὶ ὑπηρετοῦν προθύμωs τὸ σύνολον, ὑπενθυμιζει

την αρχαίαν ἑλληνικὴν πόλιν, ἣ ὁποία εἰς τὴν ὑψίστην τῆς ἀκμῆν ἀπετέλεσε πρότυπον ἐρρῦθιμου πολιτειακῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ὅτι εἰς τὸν βορρᾶν ἀνεπτύχθη κοινωνικὴ ἀντίληψις τοιαύτη, τὴν ἔκτασιν τῆς ὁποίας δὲν ἐγνώρισεν ὁ νότος.

Ἐκ τῆς 15^{ου} αἰῶνος ἐμφανίζονται ἄνθρωποι ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν πολλὰ κεκτημένων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ὀλίγα ἔχοντας, οἱ ὁποῖοι αἰσθάνονται εἰς τὴν ζωὴν των τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀφίνουν κληροδοτήματα διὰ κοινωφελῆ ἔργα καὶ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἐθνικὴν ὑπόθεσιν, ἀποβαίνοντες οὕτω ἐθνικοὶ εὐεργεταί. Τὸ παλαιότερον σχολεῖον εἰς τὴν Ἀρχαίαν, συντηρηθὲν ἀπὸ τοὺς προκοίτους Καντακουζηνούς καὶ Χρυσοβέργηδες, ἣ ἱδρυσις νοσοκομείου εἰς τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὴν συνταχθεῖσαν εἰς τὴν Βιέννην διαθήκην τοῦ πρωτοσπαθαρίου Μολδαβίας Ζώτου Τσιγαρά, τὸ Κουτουνιακὸν Ἑλληνομουσεῖον, συντηρούμενον ἀπὸ τὴν περιουσίαν τοῦ Ἰω. Κουτουίνου ἀπὸ τὴν Βέρροϊαν, καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Παδούης, τὸ ἱδρυθὲν ἀπὸ ἐμπόρου Κοζάνιτας σχολεῖον τῆς Κοζάνης, ἣ δωρεὰ τοῦ Μάνου Γκούμα, ἕνα ἱδρυθῆ ἱεροδιδασκαλεῖον εἰς τὰ Ἰωάννινα, « διὰ νὰ διδάσκηται, ὡς ἀναφέρει ἡ διαθήκη, γραμματικὴ, ἀνθρωπισμὸς καὶ ἐπιστήμαι πρὸς ὄφελος τοῦ φιλτάτου μου ἑλληνικοῦ ἔθνους », ἣ δωρεὰ τοῦ Χατζῆ Λέοντος Χριστοῦ ἀπὸ τὸ Ἀργυροκάστρον διὰ τὴν πληρωμὴν τοῦ κεφαλικοῦ φόρου πτωχῶν συμπατριωτῶν του καὶ διὰ τὴν ἱδρυσιν σχολείων « τόσον, ὅπως παρήγγελλε, διὰ τὴν ἀρχαίαν ὅσον καὶ τὴν δημοτικὴν γλώσσαν », πάντα ταῦτα εἶναι ἀπὸ τὰ κοινωφελῆ ἱδρύματα τῶν πρώτων τοῦ δούλου ἔθνους εὐεργετῶν.

Ἡ ἐθνικὴ εὐεργεσία ἐγνώρισε τὴν λαμπροτέραν τῆς περιόδου κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα, ὅτε αὕτη ὄχι μόνον εἰς τὴν βορείαν Ἑλλάδα ἀφειδῶς ἐσκόρπισε τὰ ἀγαθὰ τῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀπελευθερωθὲν μῆμα τῆς μεγάλης πατρίδος μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 21 ἐπεξέτεινε ἀγαθοεργὸν τὴν χεῖρά τῆς.

Αἱ μεγάλαι αὐταὶ χειρονομίαι Ἑλλήνων εὐεργετῶν συνετέλεσαν σπουδαίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας καὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν βορείαν Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας ἡ πνευματικὴ ἀκμὴ ἔφθασεν, καθὼς εἴπομεν, εἰς περιόπτου σημείου.

Ἀξιολογώτατη ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις εἰς τὴν Ἠπειρὸν καὶ τὴν Μακεδονίαν τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 18^{ου} αἰῶνος τοῦ λαϊκοῦ ἱεροκήρυκος καὶ ἐθνεγέρτου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, ὁ ὁποῖος, διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τῶν πληθυσμῶν καὶ ἀντιδρᾶσῃ κατὰ τοῦ ἑξισλαμισμοῦ, μετέβαινε ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον, ὅπου ὑπῆρχε τοιοῦτος κίνδυνος, καὶ ἐδίδασκε μὲ ἀπλότητα καὶ πειθῶ.

Ἐὰν εἶναι ἀληθὴς ἡ πληροφορία, ὅτι χάρις εἰς τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ ἱδρύθησαν 200 σχολεῖα, εἶναι τοῦτο χαρακτηριστικὸν τῶν πολυτίμων εὐεργεσιῶν εἰς τὸ ἔθνος τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ ἱεραποστόλου.

Ἡ ἴδρυσις σχολείων καὶ τὰ διάφορα κληροδοτήματα τῶν εὐεργετῶν, οἱ ὅποιοι ὄχι μόνον ἴδρυσαν εἰς τὰς ἰδιαιτέρας των πατρίδας σχολικὰ κτήρια, ἀλλὰ καὶ διέθετον κεφάλαια νὰ σπουδάζουν νέοι εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μὲ τὸν ῥητὸν ὄρον, πὸν βλέπομεν εἰς τὰς διαθήκας των, « νὰ διδάσκουν οἱ νέοι διδάσκαλοι ἐπανερχόμενοι κατὶ νέον καὶ νὰ φέρουν εἰς τὴν δούλην πατρίδα τὸ νέον φῶς πὸν καταυγάζει τὴν Εὐρώπην », ὅλα αὐτὰ ἐπροκάλεσαν μεταξὺ τῶν νέων τῆς βορείας Ἑλλάδος ὁρμὴν πρὸς εὐρύτεραν μάθησιν, ὥστε ἤδη ἀπὸ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος ἀπέβη κέντρον διαφωτισμοῦ, ἀρχίζει δὲ ἔκτοτε ἐκεῖ νέα περίοδος πνευματικῆ, ἡ ὅποια πολὺ ἐπιτυχῶς ὠνομάσθη « νεοελληνικὴ πνευματικὴ ἀναγέννησις ». Τὰ δύο νέα εἰς τὰ Ἰωάννινα σχολεῖα, χάρις εἰς τὰ κληροδοτήματα τοῦ Ἐπιφανίου καὶ τοῦ Μαρούτση, ἀπέβησαν πρότυπα τῶν προοδευτικῶν τάσεων τῆς παιδείας μὲ τὴν διδασκαλίαν εἰς αὐτὰ τῆς φιλοσοφίας, τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, καὶ τῆς λατινικῆς.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἀναφέρωμεν ἔδῳ τὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων εὐεργετῶν, οἱ ὅποιοι μὲ τὰ κληροδοτήματά των συντέλεσαν εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς παιδείας τῆς δούλης των πατρίδος. Ἀρκεῖ ἡ μνεῖα τῶν κυριωτέρων ἐκπροσώπων τῆς νέας ἐπὶ τὸ ἐπιστημονικώτερον ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὅπως τοῦ Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀρτῆς Μελετίου, τοῦ γνωστοῦ συγγραφέως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ γεωγραφίας, τοῦ μαθητοῦ τούτου Παρθενίου Κατσούλη, ὁ ὅποιος πρῶτος ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστήμης τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας, τοῦ Μεθοδίου τοῦ Ἀνθρακίτου, ὁπαδοῦ τοῦ Καρτεσίου, διδάξαντος τὴν καρτεσιανὴν φιλοσοφίαν μὲ ἰδικὰς του θεωρίας διὰ τὰς σχέσεις φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, τοῦ Γρηγορίου Κωσταροῦ ἀπὸ τὰ Σέρβια, πρῶτου ἐπιδειξάντος ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν.

Εἰς τὴν προώθησιν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς τὴν βορείαν Ἑλλάδα τεραστίαν ἐπίδρασιν ἤσκησεν ὁ Κερκυραῖος σοφὸς Εὐγένιος Βούλγαρις μὲ τὴν διδασκαλίαν του εἰς τὴν « Μαρουτσαίαν σχολὴν » τῶν Ἰωαννίνων, εἰς τὴν νέαν σχολὴν τῆς Κοζάνης, ἡ ὅποια ὠνομάσθη στοά, καὶ τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν πὸν δημιουργήσεν.

Ὁ Βούλγαρις, ὁ ὅποιος δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ πολυμερεστέρα καὶ ἰσχυροτέρα φυσιογνωμία ἀπὸ ὅσας ἐγνωρίσαμεν μέχρι τοῦδε, χάρις εἰς τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν Πάδουαν, καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὴν ἐνασχόλησίν του μὲ τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας τοῦ Locke, τοῦ Leibnitz καὶ τοῦ Wolf, εἶχε πλήρη συνείδησιν, ὅτι τὸ πνευματικὸν ἔργον ἀπέβλεπεν εἰς τὴν πολιτικὴν χειραφέτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐκήρυττεν εἰς τοὺς μαθητάς του τὴν ἐθνικὴν ἀνάστασιν καὶ ἐδίδασκεν εἰς αὐτούς, ὅτι τὸ ἔργον των ἀπεσκόπει εἰς τὸν διαφωτισμὸν τοῦ ὑποδούλου γένους, ὥστε νὰ φθάσῃ τοῦτο διὰ τῆς παιδείας καὶ τῆς μορφώσεως εἰς τὴν πολιτικὴν του ἐλευθερίαν.

Τοιοῦτοι ἐγένοντο οἱ ἄνδρες οἱ προετοιμάσαντες τὸ δουλεῖον ἔθνος διὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἐξόρησιν, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἐπετεύχθη ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν παλιγγενεσία. Ὁ ὁμιλητὴς κατὰ τὸ σεμνὸν τοῦτο μνημόσυνον, διαδραμῶν ὠρισμένας σελίδας τῆς πατρίου ἡμῶν ἐθνικῆς ἱστορίας, δὲν ἐσκέφθη ὅτι διὰ τῆς πενιχρᾶς αὐτοῦ ἀφηγήσεως θὰ ἀνέστυρεν ἐκ τῆς λήθης νέας καὶ ἀγνώστους εἰς πολλοὺς ἐξ ὑμῶν μορφὰς ἐθνικάς, αἱ ὁποῖαι λόγῳ ἢ ἔργῳ συντελέσαν εἰς τὴν εξέγερσιν τοῦ 21.

Ἐπειράθη ὡς εὐλαβῆς ἱεροφάντης νὰ ὑποστείλῃ μίαν μόνην πτυχήν τῆς αὐλαίας, ἡ ὁποία σκεπάζει τὸ ἐθνικὸν ἡμῶν πάνθεον, ἵνα ἔμπρὸς εἰς τὸν βωμόν, τὸν ὁποῖον ἐγείρει ἡ ψυχὴ τοῦ ἔθνους κατὰ τὴν σήμερον μεγάλην ἐπέτειον, ἐμφανισθοῦν αἱ μορφαὶ ἔκειναι, αἱ ὁποῖαι ἐκαλλιέργησαν εἰς τοὺς δούλους Ἑλληνας φιλελεύθερον πνεῦμα καὶ τὴν προσήλωσιν αὐτῶν πρὸς τὰ ἰδεώδη τῆς πίστεως πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πόθον πρὸς ἑλευθέραν πατρίδα, δι' ὧν ἐπετεύχθη ἡ ἑλευθερία τῆς Ἑλλάδος.

Ἐθνεγέρται σεῖς κληρικοί, ἐπιφανεῖς ἱεράρχαι καὶ πένητες ἱερεῖς, ἐπιφανεῖς καὶ ἀφανεῖς διδάσκαλοι, πατριῶται Ἑλληνες, μοχθήσαντες εἰς τὴν ἔξηνην καὶ στερεθέντες σεῖς, διὰ νὰ προσφέρετε τὰς οἰκονομίας σας διὰ τὴν κοινήν μεγάλην προσπάθειαν, δεχθῆτε αὐτὴν τὴν στιγμὴν τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, ὡς λιτὴν ἡμῶν προσφοράν.

Ἡμποροῦμεν ἡμεῖς σήμερον οἱ ἀπόγονοί σας νὰ ἀτενίζωμεν τὰς σελτὰς μορφὰς σας μὲ ὑπερηφάνειαν, διότι ἀξίως ἐσυνεχίσασμεν τὸ ἔργον σας. Τὰ κατορθώματα τοῦ 12 καὶ 13, τοῦ 17 καὶ 18, τοῦ 40 καὶ 41, τοῦ 48 καὶ τοῦ 49 μαρτυροῦν πόσον αἱ νεώτεροι γενεαὶ ἐνεπνεύσθησαν ἀπὸ τὸ μεγάλο σας παράδειγμα.

Καὶ αὐτὴν τὴν στιγμὴν εἰς μακρονήν ἑλληνικὴν γῆν παιδιὰ ἀκόμη τοῦ σχολείου ἀντιπαλαίου ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι μάτην προσπαθοῦν νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν εἰς τὴν ἀδάμαστον ὁρμὴν τῆς νὰ ἀποκαταστήσῃ ἑλευθέραν πατρίδα τὴν γῆν αὐτήν, σάρκα ἐκ τῆς σαρκὸς τῆς ἁγίας μας Ἑλλάδος.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ